

Vladimír Křivánek

Návraty do ztracených rájů – dílo Jaroslava Vejvody (K situaci a recepci posrpnové exilové literatury)

Sledujeme-li kritickou reflexi děl českých spisovatelů, která vznikala v podmínkách posrpnového exilu, dospějeme k zjištění, že jde o tři vzájemně se sice místy prostupující, avšak mnohdy značně autonomní okruhy recepce: každý z nich je navíc určován podstatně jinými podmínkami společenskými, literárními, politickými i autorskými, je adresován jinému okruhu čtenářů, a tím i jinak zaměřen, má jiné dominanty ideové a estetické.

První recepční okruh se orientuje na exilového čtenáře, jenž se stával určujícím adresátem exilové literární komunikace a mnohdy výhradním odběratelem exilové produkce knižní i časopisecké. Pozornost věnovaná potřebám tohoto publika byla prvořadým komunikačním faktorem, určujícím i vlastní kritickou reflexi exulantské literární tvorby na stránkách exilového tisku či v kulturních relacích zahraničních rozhlasových stanic.

Druhý takovýto svým způsobem autonomní recepční okruh, který ovšem autorsky souvisí s okruhem exilové kritické sebereflexe, charakterizuje snaha exilových autorů překonat prostřednictvím překladů svých původně česky psaných děl (u některých i děl psaných v jazyku hostitelských zemí) jazykovou bariéru a vstoupit do širšího kulturního povědomí jako svéprávná součást literatur velkých národů a jazykových okruhů – tj. anglicky, francouzsky či německy psané literatury. V této recepční situaci nabývá na důležitosti jednak zprostředkující role překladatele, jednak připravenost domácích recipientů na osobitost autorského sdělení. Role kritiky pak většinou spočívá v posouzení, do jaké míry je překlad adekvátní kvalitám výchozího textu, a ve snaze propagovat, osvětlit a přiblížit autorovo lidské a tvůrčí stanovisko jinojazyčnému publiku. Vřazením překladu díla českého autora do kontextu literatur hostitelských zemí, rozšířením spektra pohledů a možností, které tento vstup přináší, se však mnohdy kriticky reflektuje, posouvá či zpřesňuje i hodnocení výchozího díla v souvislostech vlastní národní literatury.

Třetím recepčním okruhem, který se od počátku devadesátých let otevřel a jenž je vlastním předmětem našeho vědeckého setkání, je

domácí reflexe děl vzniklých a vydávaných v exilu, která se postupně vrací do celku národní literatury. Po pádu komunismu bylo možné konečně zbavit českou literaturu jakýchkoliv ideologizací a pokusit se vytvořit prostor pro úplnou integraci toho nejlepšího, co vzniklo v deformovaných podmínkách minulé doby v exilu, domácím samizdatu i v oficiálně vydávané literatuře. Přestože mnohá tato díla tematicky, autorským gestem i poetikou nemohou zapřít genezi svého vzniku, neboť vycházejí ze značně rozdílné lidské i spisovatelské zkušenosti, estetických norem a ideálů, je jim postupně dáována možnost čtenářského přijetí a kritické reflexe v domácím prostředí, kam patří.

Řada autorů se musela vyrovnat s tím, že se po odchodu do exilu změnil jejich spisovatelský statut i čtenářský okruh, že tvoří ve zcela jiné situaci, než na jakou byli zvyklí z domácího prostředí konce šedesátých let. Část národní literatury se vlastní volbou, často vynucenou nepříznivým politickým vývojem posrpnového Československa, dostává v hostitelských zemích do pozice jazykové, kulturní a literární diaspory. Pro literaturu v diaspoře je charakteristickým rysem rozptýlení kulturní národní skupiny do řady jazykově, historicky, kulturně i mentálně cizích, navíc od sebe často vzdálených prostředí, které příslušníky exilových skupin nutí přijmout odlišné ekonomické, politické, právní, kulturní i etické modely, normy a podmínky. Přes počáteční otevřenost hostitelských zemí, velkoryse poskytujících našim posrpnovým uprchlíkům azyl a ve srovnání s domácí socialistickou realitou šedesátých let mnohem liberálnější politické prostředí i ekonomickou prosperitu, nebyl posrpnový exil ušetřen obtížných situací, traumatizujících zážitků, šoků z odlišnosti okolí i vlastní nedostatečnosti, nejistot existenčních i existenciálních. Proto se v tvorbě všech v exilu žijících spisovatelů objevuje moment životního a literárního provizoria. Pro statut českého autora v exilu měl život v rozptýlených enklávách a životní nejistotě, zesilované zpočátku ještě neexistencí kulturních center nakladatelských a časopiseckých, stabilizovaného exilového knižního trhu i nevyhraněností potenciálního exilového čtenáře, různé důsledky. Spisovatel, vyvázán ze struktur socialisticky řízené kultury, se na jednu stranu stává zcela svobodný, nezávislý na jakkoliv společensky reglementovaném pojetí tvorby, zároveň si však plně uvědomuje samotu své profese i nesamozřejmost svého postavení jako autora. Stává se amatérem v původním slova smyslu – pěstuje

literární tvorbu mimo svou občanskou profesi, jako životní lásku a nezbytnost – a hledá způsoby, jak vystoupit ze samoty a překonat ji komunikací. Hledá a nachází svého čtenáře. Nemůže se příliš opírat o čtenářský okruh znormalizovaného Československa sedmdesátých a osmdesátých let, kde se exilové knihy staly přísně hlídaným kontrabandem a neměly kýženou čtenářskou odezvu, přestože existovaly rozličné způsoby, jak je propašovat do republiky a distribuovat. Od počátku sedmdesátých let bylo proto nezbytné založit a vyprofilovat vlastní exilová nakladatelství a jejich produkci nabídnout především českému exilovému čtenáři. Na literární mapě českého posrpnového exilu vznikala úsilím jednotlivých spisovatelů, publicistů a dalších nadšených lidí nakladatelství jako kulturní dominanty, stvrzující nezbytnost této literatury v diaspoře: ke třem nakladatelstvím, jejichž zrod spadá již do roku 1971, tedy mnichovskému CCC Books, později Archa, Freie Presse Agentur (Karel Friedrich, Jaroslav Kučera), torontskému Sixty-Eight Publishers manželů Škvoreckých a Indexu v Kolíně nad Rýnem (Adolf Müller, Bedřich Utitz), přibýlo během sedmdesátých let curyšské nakladatelství Konfrontace (Petr Pašek) a Strožovo mnichovské nakladatelství Poezie mimo domov s pozoruhodným čtvrtletníkem Obrys, který chtěl být časopiseckou platformou soustřeďující všechny podoby české literární produkce – exilové, samizdatové i vydávané doma oficiálně. V osmdesátých letech vznikl ještě mnichovský Arkýř Karla Jadrného a londýnské Rozmluvy Alexandra Tomského. Vedle těchto významných nakladatelství existovala i řada menších, která se také prezentovala záslužnými vydavatelskými počiny, a v římských katolických edicích (Křesťanská akademie, Opus bonum) vycházela křesťansky orientovaná exilová tvorba.

Čeští autoři šedesátých let, kteří byli v době svého odchodu ze země populární nejen svými díly, ale často také jako aktivní kritici komunistického režimu a protagonisté Pražského jara, byli díky svému věhlasu poněkud zvýhodněni i v kruzích svých potenciálních exilových čtenářů. Literárně obtížnější situaci měli ti, kteří se jako respektovaní spisovatelé prosadili teprve v exilu. Mezi tyto osobnosti patří i Jaroslav Vejvoda, jehož dílo nám může posloužit jako doklad některých aspektů trojí recepce exilové literatury.

Jaroslav Marek, mladý promováný právník a začínající spisovatel, našel koncem šedesátých let politický azyl ve Švýcarsku: zprvu žil

a studoval v Basileji, poté až do svého návratu domů zakotvil v Curychu, kde získal zaměstnání tiskového lektora. Podle odhadu A. J. Liehma přijalo Švýcarsko plnou pětinu ze stotisícové československé emigrace konce šedesátých let.¹⁾ Sám Marek ve své vzpomínce na švýcarský exil uvádí číslo o polovinu nižší, opřené o policejní prameny švýcarské: „Podle sdělení Spolkového policejního oddělení zdržovalo se koncem roku 1969 ve Švýcarsku 10 300 oficiálně uznaných politických uprchlíků původem z ČSSR. Tento počet v průběhu dalších let bezpochyby vzrostl – nárůst je však zkreslen statistickým úbytkem novoobčanů, dnes tedy stěží zjiitelný.“²⁾

Švýcarsko již od první světové války přitahovalo vzhledem ke své tradiční neutralitě řadu autorů hledajících záchranu před neklidnou a hrůznou dobou. Vedle dezertérů z antihumánní mašinerie prvního celosvětového válečného konfliktu, kteří se podíleli na vzniku a působení proslulého curyšského dadaistického kabaretu Voltaire, to byli mezi jinými Hermann Hesse, James Joyce či Robert Musil. Z českých autorů zde kromě Marka-Vejvody našli po srpnové okupaci Československa útočiště prozaik Karel Michal a básnířka Viola Fischerová v Basileji, Olga Neveršilová v Bernu, prozaička Blanka Kubešová v Lucernu, v Curychu fungovalo exilové nakladatelství Konfrontace i český krajanský časopis Zpravodaj, redigovaný prozaikem a novinářem Jaroslavem Strnadem, žil a zemřel zde básník Václav Hokův, působil tu básník a písničkář Svatopluk Karásek.³⁾

Hodnotíme-li v exilovém tisku vydané recenze, kritiky, referáty, medailonky, nakladatelské anotace, rozhovory i polemiky, které se vztahují k osobnosti a dílu Jaroslava Marka-Vejvody, zjistíme, že většina z nich je vedena v přátelském duchu; jejich autoři se pokoušejí objasnit složitost literárního exilu, specifiku autorova uměleckého přínosu a snaží se mezi exilovými čtenáři propagovat jeho díla.

Výchozí recepční situaci předurčil již svou obdivnou předmluvou k exilovému vydání Vejvodovy prvotiny Plující andělé, letící ryby její vydavatel Josef Škvorecký: „Nejsem kritik, a tohle není proto kritická předmluva. Je to vyznání obdivu. Neboť mě, a jistě každého, kdo má kůži, se tu dotýká hemingwayovská ‚pravda pravdivější nežli pravda‘. (...) Jsou to povídky naplněné něžností i moudrostí. Mužské svou mužností a ženské svou citlivostí; vševidoucíma očima, jež řídí šestý smysl oněch poněkud abnormálních hormonů, které v sobě patrně nosí

velcí spisovatelé.“⁴⁾ Udělení Ceny Egona Hostovského za rok 1974 jeho hodnocení potvrdilo; také všechny další exilové recenze chválily autora jako výrazný talent soudobé prózy a řadily jeho knihu k tomu nejlepšímu a nejzajímavějšímu, co bylo tehdy v exilu vydáno.

Co tak oslovilo exilového čtenáře i exilovou kritiku, že jejich obdiv překryl i některé umělecky slabší momenty Vejvodovy pozoruhodné prvotiny? Autor značně literárně suverénně, prózou lyricky obraznou, prodchnutou citem a zároveň věcně deziluzivní, zachytil obecnou lidskou i společenskou situaci, do níž byla vržena převážná většina posrpnových emigrantů – cestu k vytoužené svobodě, beznaděj lágrů, nejistotu začátků, problémy spojené se zachováním vlastní identity i s asimilací v cizím prostředí. Tyto vyhraněně prožívané existenciální, mnohdy traumatizující situace a zážitky zobrazil poetikou, která byla osobitým pokračováním výbojů prózy šedesátých let. Můžeme si povšimnout, jak v této knize Vejvoda hledá vlastní hlas za mnohohlasím rozmanitých textů – aluzí, citátů, parafrází. Různé způsoby využití intertextuality většinou odkazují k literární situaci šedesátých let. Z textu bylo však zároveň patrné, že musel být a byl psán z vnitřního přetlaku, z tvůrčí nezbytnosti vyjádřit vše, co mladého člověka v exilu zraňovalo i povznášelo. Povídky vypovídaly o střetu ideálu s realitou, o příznačném iluzionismu exilových počátků, o pastech asimilace a složitostech zachování vlastní identity, o míjení a nenalézání. Tak byly čtenáři i kritikou přijímány.

Obrací-li Vejvoda pozornost k životu emigrantů, dává jim při vši své vypravěčské skepsi naději, je exilovou kritikou chválen. Všímá-li si však negativních společenských rysů v samotných hostitelských zemích a postupuje přitom od introspektivního záběru k satirickým exemplům, zaujímají někdy recenzenti negativní stanovisko. Setkáme se s ním například v curyšském Zpravodaji, kde je Vejvodův sociálně kritický přístup označen jako nemístné a nevděčné pomlouvání země, která mu velkoryse poskytla politický azyl (polemika v curyšském Zpravodaji 1978, č. 10, 11). Většina exilové kritiky však pochopila, že „Vejvoda nenapsal román o českých emigrantech, ale o Švýcarsku: napínavé a realistické líčení přísně normované švýcarské každodennosti, která ničí s neúprosnou důsledností každou individualitu. (...) Švýcarsko se stává ve Vejvodově líčení zemí děsivých absurdit.“⁵⁾ Ještě výraznější negativní odezvu, tentokrát ze strany švýcarských

nacionalistů, vyvolal Vejvodův a Šafaříkův film *Das kalte Paradies* (Studený ráj), jemuž jako námět posloužil skutečný příběh: český žadatel o azyl byl v dobách již méně příznivě nakloněných emigrantům násilně deportován do země, kterou opustil. Negativní či kontroverzní soudy exilové kritiky a publicistiky však byly ojedinělé.

Příkladem druhého recepčního okruhu může být ve Vejvodově případě reflexe německého překladu jeho povídek, které byly zahrnuty do reprezentativního souboru *Wohltätigkeitsbasar* (Dobročinný bazar) a které v překladu Roswithy Ripotaové vydalo v roce 1981 hamburské nakladatelství Hoffmann und Campe. Mezi většinou pozitivními kritickými reakcemi se objevuje tvrdý odsudek Brouskův, publikovaný ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Kritik se snaží dokázat, že v německém překladu mnohem zřetelněji vystupují umělecké slabiny českého originálu – přílišná konvenční lyrizace a poplatnost mladé próze šedesátých let: „Zaměření na krásná, libozvučná slova, přisluhování jazyku – tento zvláštní případ útěku do estetična představuje v moderní české próze (o poezii nemluvě) dlouhou, z části plodnou, i když také – jak je vidět u Vejvody – poněkud problematickou tradici, která byla vzkříšena v šedesátých letech, kdy do podoby žvanící hlásné trouby ideologie zakrněvší literatura byla opět rehabilitována jako slovesné umění. Přesto nejen po této stránce, ale také ve svém důrazu na konkrétní každodennost a sympaticky nepřizpůsobivé hrdiny působí Vejvoda spíše jako (i když jistě velmi nadaný) opozdilec z dob kriticky zaměřené mladé české prózy 60. let než jako opravdu nový originální autor.“⁽⁶⁾ Ostatní recenze v německém a švýcarském tisku jsou pozitivní a případné nedostatky souboru odvozují z nemožnosti přeložit do němčiny veškeré stylové bohatství Vejvodova textu.

Ve změněné situaci po roce 1990 vstoupily do domácího literárního kontextu i další Vejvodovy knihy psané v emigraci. Počátkem devadesátých let byly většinou v reprintech a poměrně velkých nákladech vydány všechny tři soubory povídek i dva romány v pražských nakladatelstvích (Art-servis, Mladá fronta a Československý spisovatel); Vejvodovy exilové prózy, které provázela vlídná odezva literární kritiky a publicistiky, se tak dostaly k domácímu čtenáři jako celek. Vejvodova próza *Babičko*, posílí mi modrého slona se dostala do čítanek základních škol, jeho knihy byly interpretovány ve slovnících (*Slovník českého románu, Český dekameron 1969-1992*), reflektovány kritikou

a literární vědou. Postupem času však dochází u části literární publicistiky k jistému vystřízlivění, které provázelo zvláště Provdanou nevěstu, poslední Vejvodův povídkový soubor. Setkáme se s názory, že téma exilu je již vytěženo a že v situaci, kdy se rozpadá bipolární model světa, ztrácí svou uměleckou účinnost, že autorovo dílo je variací příliš úzkého tématu, dokonce se znovu objevily výtky, že řada autorových kritických pohledů na švýcarskou realitu minulých let (například nucené deportace uprchlíků švýcarskými úřady do zemí, z nichž odešli) neodpovídá skutečné situaci a slouží autorovi pouze jako fiktivní literární dramatizace tématu.

Ukazuje se, že zkušenost exilu je často obtížně přenosná a sdělitelná, že návraty exilové literatury do domácího prostředí jsou po letech strávených v literární diaspoře provázeny řadou nedorozumění a problémů, jež jsou dány především zmíněnou dvojí zkušeností – exilovou a domácí. Exilový autor se i při návratu ocitá v situaci člověka, který marně hledá ztracený ráj svého mládí. Jeho svět, kterým byl formován a jenž opustil, již neexistuje. Vrací-li se dnes do Čech, má mnohdy znovu svíravý pocit cizince marně hledajícího byt.

Odkazy a poznámky:

- 1) Liehm, Antonín: Ein Talent, in Emigration geboren. Frankfurter Rundschau, 31. 8. 1974, Nr. 201. V německy psané recenzi na prvotinu Jaroslava Vejvody-Marka odhaduje autor počet posrpnové emigrace na 100 000 lidí, přičemž podle jeho údajů plnou pětinu, tedy 20 000, přijalo Švýcarsko.
- 2) Marek-Vejvoda, Jaroslav: Studený ráj. Česká kultura ve Švýcarsku 1968-1989. Curych jako exilová literární křižovatka. In: Kultura českých enkláv ve světě, Estetika, roč. XXXVI, 1-3, Praha 1999, s. 93
- 3) Marek-Vejvoda, Jaroslav, cd., s. 93.
- 4) Škvorecký, Josef: O plujících andělech, letících rybách a jiných věcech. In: Vejvoda, Jaroslav: Plující andělé, letící ryby, Praha, Art-servis 1990, 2. vyd., s. 11.
- 5) Zochovicky, Michael: Die Schweiz als Land furchteinflossender Absurditäten, Tages-Anzeiger, Zürich, 27. 5. 1978.
- 6) Brousek, Antonín: Orangensaft auf dem Korridor, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 27. 10. 1981.